

**Міністерство освіти і науки молоді та спорту України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

Гуржій Іванна Олександрівна

УДК 316.343.34 (477-25) “18”

**Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність
купецтва міста Києва в ХІХ ст.**

07.00.01 – історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Борисенко Володимир Йосипович,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, Інститут історичної освіти,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Ресніт Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
заступник директора, завідувач відділу
історії України XIX – початку XX ст.;

кандидат історичних наук,
Казьмирчук Марія Григорівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри української
історії та етнополітики.

Захист відбудеться « 20 » січня 2012 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « 16 » грудня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А.Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Рівень торгових відносин і стан економіки є найважливішими показниками розвитку будь-якого цивілізованого суспільства, які багато в чому визначають напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави, зумовлюють ті чи інші стосунки між народами. Купецтво протягом декількох століть було чи не головним, хоча й не найчисельнішим, репрезентом торгово-економічних інтересів жителів кількох континентів, безпосереднім (наприклад, у вимогах і зверненнях до урядів), або опосередкованим учасником організації “потоків” реалізації предметів споживання, розкоші, культурного збагачення. Без перебільшення можна стверджувати, що у діяльності, соціальному статусі й майновому забезпеченні купців м. Києва як у краплині води відобразилися складні, неоднозначні, а часом кризові процеси та явища, які мали місце не тільки в Україні, а й у Російській імперії загалом періоду розкладу кріпосницької системи господарства та інтенсифікації буржуазних відносин. Цей стан слід розглядати як особливо “чутливу” групу людей до будь-яких змін у сферах народного господарства й державного управління, інтеграції та суспільної трансформації. На нашу думку, досвід набутий у прийнятті відповідного законодавства стосовно найбільш економічно активної й соціально “рухливої” частини населення, її оподаткування, а також професійної діяльності можна використовувати й нині, хіба що з урахуванням статусу незалежної України у міжнародному співтоваристві.

Вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань безпосередньо на прикладі одного великого міста дозволить розкрити, як нам здається, в усій повноті специфіку та найдетальніші механізми становлення й еволюції національного купецтва, виявити джерела його формування й економічний потенціал, відобразити значущість і місце в функціонуванні всеукраїнського і всеросійського ринків, дослідити соціальну структуру тощо. Дослідження багатьох аспектів теми актуалізується й їх недостатнім вивченням, а також не вирішенням багатьох методологічних питань (зокрема, відсутністю чітких визначень самих понять “купець”, “купецтво”, “торгова людина”).

Отже, за допомогою всебічного, поглибленого та комплексного вивчення означених параметрів можна висвітлити в усій повноті історію київських купців XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалася у руслі наукової тематики кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова “Актуальні проблеми історії України”. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова протокол № 4, від 24 грудня 2008 р.

Також вона може бути складовою частиною держбюджетної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України “Влада і суспільство на українських землях у XIX – на

початку ХХст.: тенденції розвитку в контексті історії Центрально–Східної Європи” (державний реєстраційний номер 0105U000284).

Метою дослідження є всебічна й об’єктивна характеристика ролі й визначення місця цієї категорії жителів у суспільно-політичному й економічному розвитку міста на тлі відповідних процесів, які відбувалися і в інших великих населених пунктах на території так званої підросійської України.

Для досягнення поставленої мети ставляться такі основні **завдання**:

- проаналізувати рівень розробки теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії, класифікувати типи та визначити репрезентативність використаних документальних матеріалів. Висвітлити специфіку методологічних засад і творчого пошуку;
- дослідити кількісне (поетапне) зростання та структурування купецького стану протягом ХІХ ст.;
- дати оцінку процесу накопичення капіталів і майновому забезпеченню;
- відобразити основні аспекти повсякденного життя в контексті впливу на них професійної діяльності;
- охарактеризувати найважливіші організаційні заходи влади у сферах торгівлі й підприємництва міста;
- з’ясувати “часові” і “просторові” зрушення в їх оподаткуванні;
- визначити суть, форми та наслідки конкуренції.

Об’єктом дослідження є історія купців м. Києва у найголовніших проблемних її аспектах: соціальний статус, економічний потенціал, джерела формування та основні види діяльності названої групи населення.

Предметом дослідження визначені загальні тенденції становлення й еволюція купецького стану в Україні, а також політика імперського уряду Росії щодо його функціонування.

Наукова новизна одержаних результатів при студіюванні зумовлена, насамперед, метою, предметом, об’єктом і завданнями самої дисертаційної роботи, котра ґрунтується на опрацюванні широкої джерельної бази. У ній вперше в історичній науці досліджено соціо-професійний тип київського купця на тлі його повсякденних проблем. До наукового обігу автором залучено великий масив документального, зокрема й архівного, матеріалу, переважно офіційного характеру чи мемуарного жанру, який і дозволив відобразити в усій повноті істинний портрет тогочасної торгової людини та підприємця. Також уперше в історіографії були виявлені, уточнені й систематизовані (при всій їх неоднозначності та дискусійності) статистичні дані за головними параметрами (чисельність, національний склад, соціальний зріз, розміри капіталу та майнове забезпечення) функціонування купців м. Києва. Водночас досліджено вплив позаслужбових зв’язків (протекція, особисті знайомства, родинна спорідненість, використання благодійності та ін.) на їхню професійну діяльність і можливості збільшення доходів.

Хронологічні рамки охоплюють ХІХ ст. – своєрідний період від становлення та зміцнення позицій купецького стану за царювання

Олександра I (1801–1825 рр.) і до кризисних явищ у політиці та економіці Російської імперії кінця цього та початку ХХ ст., які призвели до російсько-японської війни (1904–1905 рр.) і революції 1905–1907 рр.

Географічні межі дисертації зумовлені тогочасною територією Києва. В окремих випадках: при розгляді деяких законодавчих актів уряду Російської імперії, висвітленні окремих сюжетів і проведенні аналогій з іншими містами держави, виникала необхідність “територіального розширення” наукового пошуку.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що її теоретичні викладки та положення, фактичний матеріал і одержані результати можуть бути використані при підготовці й написанні загальних і спеціальних навчальних курсів у вузах, синтетичних праць з минулого українського народу, соціальної історії, розвитку держави і права. Методологічні ж підходи та засади сприятимуть поліпшенню подальших студіювань еволюції оподаткування та взаємин підприємців з владою.

Методологічна основа роботи ґрунтується на засадах принципів науковості, історизму й об’єктивності. У процесі роботи над дисертацією було використано загальнонаукові методи: логічного аналізу, класифікації та систематизації, теоретичного узагальнення, так і спеціальні: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, а також метод статистичного обстеження та аналізу формування й основні види діяльності купців.

За допомогою загальнонаукових методів нам вдалося проаналізувати розвиток купецького стану на тлі суспільно-політичних, культурних і економічних процесів в Україні. Для виявлення закономірностей та особливостей розвитку купецтва у м. Києві мав значення порівняльно-історичний метод.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи обговорювались на кафедрі історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також доповідались на Третіх Гуржіївських історичних читаннях, присвячених 90-річчю від дня народження члена–кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія (Черкаси, 2006) і Четвертих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2009).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено в чотирьох одноосібних наукових статтях, опублікованих у спеціалізованих фахових виданнях, а також у трьох публікаціях, котрі додатково висвітлюють їх зміст.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (10 підрозділів), висновків, короткого термінологічного словника, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 213 сторінок, з них 167 сторінок основного тексту. Необхідність вміщення додаткового роз’яснення окремих термінів зумовлена специфікою об’єкта вивчення.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність, визначено об'єкт і предмет вивчення, сформульовано мету та дослідницькі завдання, обумовлено хронологічні й територіальні межі та методологію роботи, її практичне і теоретичне значення, викладено дані про характер апробації результатів дослідження, вмотивовано структуру дисертації.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методи дослідження»** проаналізовано стан і основні напрями вивчення обраної теми, охарактеризовані першоджерела окресленої проблематики, розкрито методологічні засади й основи наукового пошуку.

Зокрема йдеться про те, що історія купців, які проживали і діяли в Києві протягом XIX ст., знайшла хоч і побіжне, але певною мірою сформоване відображення в різноплановій за характером походження, формою та жанром літературі, а саме: синтетичних (колективних) і спеціальних дослідженнях; довідкових, науково-популярних і навчально-методичних працях; критико-біографічних студіях; мемуарах, спогадах, біографіях тощо.

Одним з перших істориків, хто визначив характерні риси “малоросійського” купця, виявив його відмінність від російського, став “класик” досліджень торгівлі на українських ярмарках І.Аксаков (1823–1886 рр.). При цьому цікаво відзначити той факт, що свою оригінальну працю на цю тему він видрукував “на утримання” (кошти) санктпетербурзького купецтва¹.

Одним же з перших, хто спеціально висвітлив історію міста від раннього середньовіччя до початку XIX ст., став М. Берлінський (1764–1848 рр.). У своїй праці “Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного” (СПб., 1820) стосовно початку XIX ст. зокрема він змалював зовнішній вигляд столиці. Щоправда, при цьому майже не звернув увагу на її повсякденне та економічне життя, діяльність місцевого купецтва. У свою чергу, київський губернатор І. Фундуклей навів важливі дані щодо останнього, окремо поділивши його на дві статті: купці чоловіки та жінки².

Приблизно у той самий час побачили світ дві важливі праці російських істориків П. Іванова та О. Семенова³. Перший ретельно розглянув соціальний статус і “зобов’язання” перед державою купців – співвітчизників, а другий

¹ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – Санкт-Петербург, 1858. – 383 +IV с.

² Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей / – СПб., 1852. – Ч.1. – 549 + 18с.

³ Иванов П. Обозрение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия : В 2-х ч. / П. Иванов. Реп. изд. 1826 г. – М., Оникс, 2006. – С. 102; Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1853 год / А. Семенов. – СПб.: Типография II-го отделения собственной его имп.вел. Канцелярии, 1859. – Ч.2. – 376 с.

навів конкретний фактичний матеріал про зовнішню торгівлю та розвиток промисловості від середини XVII ст. до 1853 р.).

Про умови торгівлі й побут, який існував на київських контрактах, написав і в 1900 р. опублікував у Санк-Петербурзі спеціальну студію польський дослідник і публіцист Генріх Улашин⁴. Однак місцеві негоціанти не стали в ній об'єктом висвітлення. Його увагу більше привернули, зрозуміло, представники польської національності. Побіжно про євреїв і їх торгівлю в місті кінця XVIII ст. написав, а потім надрукував статтю на сторінках “Киевской старины” І. Житецький⁵. Схожий за змістом праць обох названих авторів історичний матеріал, але протягом 1654–1855 рр. і набагато ґрунтовніший джерельній основі, подав у своїй монографії В. Іконніков⁶.

В. Аскоченський, описуючи функціонування Києво-Могилянського колегіуму (академії), навів важливі кількісні показники стосовно співвідношення купецьких будинків з іншими житловими спорудами наприкінці XVIII ст.⁷

П. Лебединцев, І. Каманін і О. Левицький⁸ ввели у науковий обіг значний фактичний матеріал про кількісне зростання купців на Подолі в окремі роки, обґрунтували як саме вони і за рахунок яких представників формувалися (наприклад, вихідців з різних місцевостей України, Росії, Польщі, Франції та ін. країн), описали їх оподаткування та зловживання, а також функціонування купецьких і міщанських “товариств” у Києві.

В радянській історіографії тема з минулого купецтва м. Києва XIX ст. мало досліджена, висвітлювалась фрагментарно, епізодично, безсистемно, за винятком деяких побіжних студій і синтетичних праць. Так, у 1920-1930-х у напрацюваннях про роль вітчизняного господарства в економіці Російської імперії й характер українсько-російських торгових відносин частково йшлося і стосовно національного складу купецького стану в “Малоросії”. Причому, такі вчені як О. Варнаке, О. Оглоблін (Оглоблін), М. Слабченко⁹, відстоюючи положення про наявність певної

⁴ Ułaszyn Henryk. Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyrazowy. 1798-1888. – Peterburg, 1900. – 108 S.

⁵ Житецкий И. Евреи в Южной России / И. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 1. – С. 57-80.

⁶ Иконников В. Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк / В. Иконников. – К., 1904. – 355с.

⁷ Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. Аскоченский. – К., 1856. – Ч. 2. – 566 с.

⁸ Лебединцев П. Киев за 60 лет перед сим [1833 г.] / П. Лебединцев // Труды КДА. / – 1909. – № 2. – С. 312-330; Ливицкий О. Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и Юго-западного края) / О. Левицкий // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – № 10. – С. 1-21; № 11. – С. 169-194; Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / Каманин И. // Киевская старина, 1888г. – Т. 21. – № 5. – отд. 1. – С. 140-168; Т. 22. – № 8. – Отд. 1. – С. 157-195.

⁹ Варнаке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. / О. Варнаке // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – Одеса, 1927. – Ч. 1. – С. 10; Оглоблін А. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К.:

автономії української економіки, разом з тим писали про малочисельність вітчизняного купецтва на всіх етапах його розвитку, а наприкінці XVIII – на початку XX ст. – про практичне злиття (в статусі, торгових інтересах, навіть у використанні мови) з російським. Деякі методологічні проблеми, щоправда, з порівняно обмеженим використанням джерел, спробували вирішити тоді Д. Бованенко, М. Волобуєв й І. Бровер¹⁰. Хоча основну увагу вони приділили загальним тенденціям в економіці України означеного періоду, порівнянню чи протиставленню її всеімперській.

Важливі оціночні характеристики та судження щодо означених у нашій роботі аспектів містяться в студії К. Антиповича, присвяченій напрацюванням В. Щербини у галузі історії Києва¹¹.

Стосовно ж здобутків радянської історіографії другої половини 30–40-х років можна в основному підпримати точку зору сучасного дослідника вітчизняного купецтва О. Доніка: “... Діяльність купецтва як окремого стану *перестала бути об’єктом історичних досліджень*, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов’язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що в XIX ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени”¹².

У середині 50-х – першій половині 60-х років XX ст., можна сказати, пробрили “бреш” у цій царині дослідження І. Гуржія та І. Слабеева¹³. Насамперед, маємо на увазі фундаментальні монографії І. Гуржія про розклад кріпосницької системи в сільському господарстві, розвиток товарного виробництва та торгівлі, Україну в системі всеросійського ринку XIX ст., а І. Слабеева – про чумацький промисел.

Протягом 70–90-х років у цьому напрямі особливо плідно працювали Б. Кругляк, В. Борисенко, В. Крутіков, Т. Лазанська та деякі інші

Госиздат Украины, 1925. – 234 с.; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко. – Б. м.: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 278 с.

¹⁰ Боваренко Д. До методології вивчення історії українського господарства / Д. Боваренко // Прапор марксизму. – 1927. – № 7. – С. 90-93; Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали / І. М. Бровер. – Одеса, 1931. – Т. 1. – 175 с.; Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 56-62.

¹¹ Антипович К. Праці В. І. Щербини з історії Києва / К. Антипович // Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. – К.: Українська Академія наук, 1926. – С. XXV-XXXIV.

¹² Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Інст. Історії України, НАН України, 2008. – С. 4.

¹³ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // УІЖ. – 1959. – № 5. – С. 36-52; його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К.: Наук. Думка, 1968. – 189 с.; Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII–першої половини XIX ст.) / І. С. Слабеев. – К.: Наукова думка, 1964. – 138 с.

вчені¹⁴. Помітною подією у контексті вивчення теми стала поява у 1986 р. Т.2 “Історії Києва” в 3-х томах, 4-х книгах¹⁵, де вміщені спеціальні параграфи про соціальні відносини, економіку та управління в місті ХІХ ст., а конкретніше – про купецьке підприємництво, банки і всілякі контори.

Про керівництво Києвом і губернією протягом 30-х років ХІХ ст. (1914р.) йдеться в монографії В. Шандри¹⁶, де частково охоплені й господарські проблеми міста.

Початок ХХ ст. ознаменувався виходом у світ конкретно-історичної й теоретико-методологічної студії О. Гуржія, а також нових статей Т.Лазанської та Т. Ігнат'євої¹⁷. Деякі питання з цієї теми розкриті у працях О.П Реєнта¹⁸. Україна за імперської доби (ХІХ – початок ХХ ст.) у роботі наводяться конкретні цифри і факти із соціально-економічного розвитку України у ХІХ ст. Окремий напрям досліджень, пов'язаний з діяльністю українських ломбардів, започаткувала М. Г. Казмирчук¹⁹. Зокрема дослідниця ретельно висвітлила правові засади їх функціонування в Києві

¹⁴ Борисенко В. Й. Еволюція соціальної структури населення Лівобережної України / В.Й.Борисенко. – К.: УДПУ, 1997. – 152 с.; Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б. А. Кругляк // УІЖ. – 1974. – №3. – С.36-43; його ж. Внутренняя торговля в России в конце ХІХ – начале ХХ века: на материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // УІЖ. – 1994. – №6. – С.72-81; Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892 - 1914 рр.) / Т.І.Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип. II. – К., 2001. – С.24-41.

¹⁵ История Киева: В 3-х т., 4-х кн. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – 440 с.

¹⁶ Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 144 с.

¹⁷ Гуржій О. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004 – 80 с.; Ігнат'єва Т. В. Купецтво Правобережної України в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ століття: соціально-етнічний аспект / Т. В. Ігнат'єва // Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 172-179; Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: К., 2001. – Вип. II – С. 24-41.

¹⁸ Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 3-22; його ж. Україна в імперську добу (ХІХ–початок ХХ ст.) / О. П.Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

¹⁹ Казмирчук М. Г. До питання про створення ломбардів у місті Києві / М.Г. Казмирчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2005. – Вип. 77-79. – С. 71-74; Приватні ломбарди: створення та діяльність в Україні ХІХ – початку ХХ ст. // Історичні записки: Зб. наукових праць. – Луганськ, 2005. – Вип. 6. – С.72-80; До питання створення міських ломбардів в Україні у 80-х рр. ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. // Там само. – Луганськ, 2005. – Вип. 7. – С.101-108; Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі ХІХ ст. – на початку ХХ ст. // Наукові записки. – Вип. 9. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2005. – С. 74-83.

наприкінці XIX – на початку XX ст.; показала місцеву специфіку накопичення ними капіталу, визначила місце у соціально-економічному розвитку міста. Деякі аспекти її праць безпосередньо стосуються участі київських купців у процесі становлення та зростання ролі цих установ у економіці України.

Очевидно, серед інших напрацювань слід назвати дві книги письменника та культуролога А. Макарова “Малая энциклопедия киевской старины” і “Киевская старина в лицах. XIX век”²⁰, які побачили світ у Києві протягом 2002–2005 рр. І хоча з огляду на “науковість” у контексті висвітлення нашої теми вони мають певні вади, все ж деякий фактичний матеріал у них заслуговує на увагу дослідника. Так, скажімо, окремі сюжети про український побут міста, стару громаду, “київське українство” тощо.

Принциповими при висвітленні означених нами питань стали положення, методологічні підходи та концептуальні оцінки, які містяться у фундаментальній праці В. Молчанова про повсякденне життя городян правобережного регіону України протягом 1900–1914 рр.²¹

Вплив моди, зокрема й західноєвропейської, та реклами на життєвий рівень міського населення України, національні особливості його повсякдення досліджено в спеціальних студіях О. Вільшанської²², де йдеться про культурне життя городян у XIX ст., їх художні й мистецькі вподобання.

Вже названа вище книга О. Доніка присвячена основним аспектам соціально-правового статусу українського купецтва в Російській імперії протягом XIX ст. У контексті загальноросійської історії, а також у плані порівнянь і аналогій використані монографії Л. Кошмана, В. Захарова, Ю.Петрова та А. Шацilli²³.

Отже, історія київського купецтва Києва, як на те вказує аналіз основної спеціальної літератури, однозначно ще не знайшла поглибленого вивчення й всебічного висвітлення. Відображення її лише в окремих фрагментах засвідчило відсутність фахового дослідження на означений предмет. Разом з тим, опрацьована історіографія виявила найбільш вузькі місця в цій царині. Саме їх з’ясуванню головним чином і підпорядковані

²⁰ Макаров А. Н. Киевская старина в лицах / А. Н. Макаров. – К.: Довідка, 2005. – 878 с. 423; його ж. Малая энциклопедия киевской старины / А. Н. Макаров. – К.: Довіра, 2002. – 558с.

²¹ Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). / В. Молчанов. – К.: Наукова Думка, 2005. – 318 с.

²² Вільшанська О. Л. Житло української інтелігенції Києва як відображення національної самосвідомості / О.Л. Вільшанська // Образ епохи: культурне середовище Києва кінця XIX – початку XX ст. – К, 1995. – С.33-34; Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Вільшанська. - К: Інститут історії України НАН України, 2009. – 172с., іл.

²³ Захаров В. Н., Петров Ю. А. Шацилло М. К. История налогов в России. IX – начало XXв. – М: Российкая политическая энциклопедия / В. Н. Захаров, Ю. А. Петров, М.К.Шацилло. – 2006. – 296 с.; Кошман Л.В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: Социальные и культурные аспекты / Л.В.Кошман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – 448 с.: ил.

найважливіші завдання дисертаційної роботи. В свою чергу, останнє значною мірою зумовлює наукову новизну й актуальність теми.

Джерельну базу дисертаційної роботи зумовили, принаймні, три особливі риси відбору та опрацювання першоджерел. *По-перше*, цілеспрямована географічна локальність об'єкта дослідження – купці одного м. Києва – передбачала, зі зрозумілих причин, використання фондів лише двох місцевих архівів: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК) та Державного архіву Києва (ДАК), де головним чином і зосереджено відповідний історичний документальний матеріал XIX ст. *По-друге*, порівняна нечисленність наявної *спеціальної літератури* (близько 80 позицій) спонукала до активного залучення справ архівосховищ – до 260. Отже, слід констатувати, що навіть з формального боку кількість останнього перевищила показник використаних наукових студій більше як у 3,5 раза. *По-третє*, у зв'язку із висвітленням у дисертації таких принципово важливих аспектів як повсякденне життя та непрофесійна діяльність, досить широко використана *мемуарна й епістолярна спадщина* (20 основних позицій). З неї, в першу чергу, опрацьовані спогади та щоденники сучасників, нотатки різних за соціальним статусом осіб про подорожі й найбільш вагомні події з історії міста, листування громадян з представниками світської чи духовної влади тощо. З інших видів джерел також можна умовно виділити такі: *опубліковані законодавчі акти* (понад 50 позицій), які значною мірою відобразили урядову політику в означеному контексті; *статистичні й інші інформативно-довідкові матеріали*. “Змішаним” видом отримання даних слід вважати періодичні видання, зокрема ті з них, де на шпальтах друкувалися як наукові (публіцистичні) статті, так і документи (повністю чи уривками).

Перша група джерел охоплює документи та матеріали 13 фондів, а в них 100 описів названих архівів. Значна частина їх маловідома або вперше введена автором до наукового обігу. Зрозуміло, що справ проглянуто й взято до уваги набагато більше, але на деякі з них не зроблені посилання, оскільки вони мають “типовий”, або занадто загальний характер.

Особливо вагомий за змістом і найбільш численний комплекс джерел вивчено у ф.442. “Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора” ЦДІАУК. У ньому йдеться не лише про соціальний і майновий статус купців міста, а й джерела поповнення їх за рахунок вихідців з різних місцевостей України, Росії, а також іноземців. Наведені відповідні статистичні дані по окремих роках. Персоніфікована діяльність купців у сфері меценатства, висвітлено процес зростання індивідуальних капіталів. Знайшли значне відображення торгово-економічні зв'язки місцевих кадрів з різними українськими регіонами, загалом містами в межах імперії, а також зарубіжними країнами.

Певною мірою схожа інформація, але набагато в менших обсягах, міститься і в деяких інших фондах ЦДІАУК: ф. 193 “Київське намісницьке правління” (опис 2); ф. 204 “Чернігівське намісницьке правління” (опис 5); ф. 274. “Київське міське жандармське управління” (опис 2); ф. 486 “Київська

палата цивільного суду” (опис 5); ф. 575 “Канцелярія київського окружного фабричного інспектора” (опис 1); ф.707 “Управління попечителів київського учбового округу” (опис 87); ф. 884 “Комісія для опису губерній Київського учбового округу”(опис 1); ф. 1336 “Малоросійське губернське правління” (опис 1); ф. 1627 “Управління слобідського українського тимчасового військового губернатора” (опис 1).

Частково архівний матеріал з історії Києва у спеціальних “виїмках” опублікували О. Андрієвський і О. Мердер²⁴.

Одним з найчисленніших і вагомих видів *опублікованих джерел* слід вважати *законодавчі акти*. Це, насамперед, маніфести, “іменні” укази вищої особи в імперії, положення й постанови Сенату та Державної думи, рескрипти, статuti, “інструкції”, всілякі “правила” тощо.

Законодавство стосовно купців Києва ХІХ ст. опубліковане у першому (всі томи позначені 1830 р.), другому та третьому виданнях “Повного зібрання законів Російської імперії”, а також у кількох тематичних збірниках. Перше видання ПЗЗРІ (ПСЗРИ) започатковане у 1804 р. і проводилося це з відома, а з 1826 р. – під безпосереднім контролем, імператорів.

Серед інших публікацій законів виділимо такі : “Свод законов Российской империи”. – Т.9: Законы о состояниях (СПб., 1899)²⁵; “Акты царствования – Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам” Под ред. Г. Н. Шмелева. – М.,1907²⁶; “Российское законодательство Х–XX веков: В 9-ти т. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма” (М., 1987)²⁷.

Дотичними до них слід вважати матеріали “Архива Государственного совета” (СПб., 1878. – Т.3. Царствование императора Александра I. 1801-1810 гг.)²⁸; “Журналов Комитета министров 1802-1826 гг.” та ін.²⁹. Тут представлена ділова документація вищих органів імперської влади: “думки”, пропозиції й обґрунтування членів Державної ради й Комітету міністрів, положення Міністерства торгівлі та промисловості тощо. Отже, *ділову документацію можна віднести до другої категорії джерел*.

²⁴ А.А. [Андрієвський А]. Табачная контрабанда среди киевских мещан / А.А. // Киевская старина. – 1892. – Т. 35. – № 11. – С. 259-266; Мердер А. Мелочи из архивов юго-западного края [1.Проект выселения евреев из сел и деревень Киевской губернии; 2. К борьбе с холерою в 30-х годах] / А. Мердер // Киевская старина. – 1902. – Т.76. – № 2. – Отд. 2. – С. 92-93.

²⁵ Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.9: Законы о состояниях. – 412 с. + 791 с. (Особое приложение).

²⁶ Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г. Н. Шмелева. – М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. – 160 с.

²⁷ Российское законодательство Х–XX веков: В 9-ти т. – М: Юрид. лит., 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – 528 с.

²⁸ 1808 года, ноября 9. О недостатке в Киевской губернии медной монеты // Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т.3: Царствование императора Александра (1801–1810 гг.). – Ч. 1. – С. 450.

²⁹ Журналы Комитета министров 1802–1826 гг. – СПб., 1888. –Т. 1. – 285с.

Особливо широко в дисертації використана *мемуарна література*, а також *епістолярна спадщина*. Так, серед *спогадів* необхідно виокремити нотатки О. Алексєєва, П. Вігеля, С. Вітте, Г. Григор'єва, П. Лебединцева та С. Ярона³⁰. У них, як правило, йдеться про давній Київ, культурне життя й побут городян, приїзд відомих іноземців тощо. Крім того, у спогадах С. Вітте та С. Ярона фігурують яскраві характеристики місцевих купців, наприклад, братів Бродських і Дегтерьових. Не завжди вони показані як порядні люди, а в окремих випадках – скнарами та корисливими навіть у своєму меценатстві. *Щоденники* І. Долгорукова, Е. Дьяконової та С. Русової помітно доповнюють картини з побуту киян ХІХ ст.³¹.

У всілякого роду “*записках*” і “*хроніках*” йдеться про стан Києва у ХІХ ст., пожежі та їх наслідки, епідемії хвороб і їх вплив на демографію. Згадуються деякі постанови щодо купецтва міста й значення для городян, наприклад євреїв. У листуванні знайшли своє відображення складні взаємини діячів культури й духовної влади.

Про діяльність деяких купців міста – вихідців з різних місцевостей імперії, їх допомогу національним меншинам і громадам (євреїв, караїмів, поляків та ін.), а також про благодійні профільні фонди можна почерпнути інформацію на сторінках власне *київської преси*. Тут же сповіщається про торгово-економічні зв'язки городян з представниками країн Західної Європи та Америки, постачання промислових виробів у Росію. Згадується про відповідні окремі розпорядження Міністерства внутрішніх справ.

Отже, залучений і критично використаний у дисертації комплекс першоджерел, на нашу думку, є досить репрезентативним і дозволяє проаналізувати означену тему всебічно й на належному джерелознавчому рівні.

Комплексне наукове висвітлення історії купецького стану м. Києва протягом ХІХ ст. не може зводитися тільки до опису фактів і подій далекого минулого, а передбачає й концептуальне тлумачення й теоретичне осмислення їх. Це, в свою чергу, потребує застосування багатьох чітко визначених *методів пізнання: діяхронний (періодизації), історико-порівняльно ретроспективний, структурно-системний, статистичний*, що дозволили не лише проаналізувати фактичний матеріал, а й зробити *власні*

³⁰ Алексєєв А. А. Воспоминания / А. А. Алексєєв. – М., 1894. Його ж. Воспоминания артиста императорских театров // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLVIII. – № 6. – С.675-707; Вигель Ф. Ф. Воспоминания. – М., 1864. – Т. 1. – 186 с.; Витте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М.: Соцэргиз, 1960. – Т. 1 (1849-1894): Детство. Царствования Александра II и Александра III. – LXXXI, 555 с.; Григор'єв Г. П. У старому Києві. Спогади / Г. П. Григор'єв. – К.: Радянський письменник, 1961. – 357 с; Лебединцев П. Киев за 60 лет перед сим [1833 г.] / П. Лебединцев // Труды КДА. – 1909. – № 2. – С. 312-330; Ярон С.Г. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. – К., 1910. – 212с.

³¹ Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель-июнь. – Кн. 2. – Отд. II: Отечественные материалы. – С.1-208; Дневник Елизаветы Дьяконовой. 1886–1902 гг. – М.: Изд. В. М. Саблина, 1912. – 837 с.; Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К.: Полиграф книга, 2004. – 544 с.

викладки на підставі принципів історизму та об'єктивності. Також при дослідженні об'єкту теми були використані методи історіографічного аналізу, джерелознавчої критики, генетичний і просопографічний. Так, діахронний метод дозволив простежити структурні й якісні зміни в еволюції купецького стану в Україні і в Києві зокрема. Методи історіографічного аналізу й джерелознавчої критики засвідчили, з одного боку, недостатню дослідженість теми та її вузлових аспектів для майбутніх пошуків, а з іншого – наявність необхідного комплексу документального матеріалу і, зокрема, архівного.

Соціально-економічна еволюція та функціонування купецтва перебувають у площині перетину вивчення об'єкту трьох наук: власне історії, економіки та права. Такий *міждисциплінарний підхід* передбачає використання їхнього науково-методичного інструментарію. Безпосередньо йдеться про застосування відповідних юридичних термінів і навичок, наприклад, при опрацюванні законодавчої бази як умовної системи координат дослідження.

Історія купецтва м. Києва ХІХ ст., незважаючи на певну кількість наукових праць, у більшості аспектів залишалася донині недостатньо вивченою. Складність теми, яка включає такі вагомні складові як соціум, економіка й юридичне становище, полягає у невирішених методологічних проблемах. Адже існують лише фрагментарні, епізодичні висвітлення означених питань. У зв'язку з цим виникла необхідність по “крихті” відшукувати на них відповіді у вітчизняній і зарубіжній історіографії, а там, де не вистачало фактичного матеріалу, проводити паралелі та аналогії з купецтвом у інших містах України, частково – Росії. Малодослідженою слід вважати й політику імперського уряду стосовно місцевих негоціантів. Яка дуже різнилася, зазнавала помітних змін як до корінних представників, так і до іноземців (поляків, греків, німців, французів та ін.). Майже не висвітленими залишилися регіональна специфіка місцевої й зовнішньої (за межами міста) торгівлі київських купців, їх непрофесійна діяльність і організаційні заходи влади в цій царині.

Таким чином, для розв'язання поставлених у дисертаційній роботі завдань використано і критично проаналізовано комплекс першоджерел. Він є репрезентативним, а отже, дозволяє повною мірою відобразити такі параметри як соціально-економічне становище, чисельність, етнічний склад і діяльність купців м. Києва протягом ХІХ ст. Серед залучених джерел помітно домінують неопубліковані матеріали та законодавчі акти, що ввійшли до перших трьох видань “Повного зібрання законів Російської імперії”. Весь же документальний корпус передбачає вироблення навичок користування економічними та юридичними термінами, застосування, крім “традиційних” історичних методів дослідження, ще й інших, наприклад, “формально-юридичного”.

У другому розділі **«Соціально-економічне становище, джерела формування й етнічний склад»** складається із трьох підрозділів і присвячений кількісному зростанню та структуризації купецького стану в

першій половині XIX ст., кардинальним змінам у статусі та майновому цензі купців у другій половині XIX ст., а також найважливішим аспектам та проблемам їх повсякденного життя.

Для політики царського уряду, зокрема, першої половини XIX ст., у питаннях статусу купців слід визначити таку характерну рису: пільги їм надавалися здебільшого за “географічним принципом” і головним чином з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Від 60-х років XIX ст. вони стали значно ширшими, особливо для представників 1-ї гільдії у галузі торгівлі російськими та іноземними товарами по всій території імперії, при утриманні фабрично-заводських закладів, укладанні державних підрядів тощо. Для 70-х років XIX ст. стали типовими “тимчасові” переходи купців з однієї гільдії до іншої у зв’язку з частими коливаннями обсягів капіталів певних осіб, наприклад, тільки на рік. А головне на той період відбулося поступове стирання станових перегородок між негоціантами, міщанами та селянами, які торгували та мешкали в місті. Адже за наявності належної суми коштів купцем вже могла записатися будь-яка особа. Помітний поштовх цьому процесові дало скасування кріпосного права. У другій половині століття практично кожна купецька родина перетворилася на окрему “фірму”, члени якої були пов’язані не тільки “кривими” вузами, а й спільними економічними інтересами, значення котрих при вирішенні справ виходило на перше місце. При цьому, юридично не визначені конкретні обов’язки кожного з них, тим не менш не могли вплинути на, так би мовити, традиції : глава – керівник, молодші родичі – виконавці його волі. Лише надання персонального свідоцтва про отримання гільдії дозволяло відокремитись дітям і заснувати власну справу.

Отже, як засвідчив фактичний матеріал, протягом 90-х років XIX ст., у процесі реформування системи оподаткування привілеї купецтва перетворилися вже на анахронізм.

У третьому розділі **«Умови функціонування та головні види діяльності»** складається з чотирьох підрозділів, в яких висвітлено основні організаційні заходи влади в галузях торгівлі та підприємництва міста, купецьку конкуренцію, характерні риси й особливості професійної діяльності, багатогранну та корисну громадську роботу, якою прославилися значні київські меценати.

Скасування магдебурзького права в Києві іменним указом 1835р. слід розцінювати як остаточне підпорядкування його загальноімперським законам. Хоча період, який настав після того, безпосередньо для купецтва, принаймні не єврейської національності, слід вважати в цілому сприятливим як в економічному, так і соціальному аспектах. Зокрема помітно активізувалася видача офіційних документів на відкриття шинків, крамниць, складів тощо. Важливим заходом стало заснування контори Комерційного банку (1840 р), щорічні обороти якого вже через десять років перевищили 10 млн. крб.

Водночас конкуренція між купцями постійно посилювалася, інколи набуваючи найгрубіших форм і проявів. Особливо виразно це проявлялося в

незаконному намаганні витиснути єврейських негоціантів. Щодо цього уряд проводив двоїсту політику, а тому обмежував їх економічні потенціали лише до певної межі (коли це було вигідно саме йому). Через це він і не пішов на повну заборону участі купців-євреїв у “контрактах”, як на тому наполягали київські торговці. Інколи право торгувати викупувалося на спеціально влаштованих аукціонах і перемагав на них той, хто пропонував сплачувати більшу оренду.

Таким чином, у результаті конкурентної боротьби оплата за деякі місця на базарах зростала від кількох сотень до тисячі карбованців на рік. При цьому помітно збільшувалися й обсяги постійної торгівлі, що знову ж таки у вигляді податків наповнювали київську казну, а також кишені начальства. Протягом другої половини століття вона впевнено витісняла ярмаркову торгівлю.

У висновках сформульовано основні результати дослідження, які виносяться на захист:

– Аналіз спеціальної літератури однозначно засвідчив, що більшість аспектів теми, яка вивчалася, ще не стали об’єктом комплексного дослідження (кількісне зростання та джерела поповнення купецького стану м. Києва в XIX ст., його етнічний склад, процес денаціоналізації української групи, специфіка становища єврейського контингенту тощо). Лише часткове висвітлення знайшли такі питання, як повсякденне життя та благодійна діяльність торговців – професіоналів.

У результаті наукового пошуку виявлено та опрацьовано близько 260 неопублікованих джерел у 13 фондах двох державних архівних установ України (загалом 100 описів). Вибір архівів зумовили насамперед географічні рамки роботи. Зміст більшої частини одиниць зберігання в них мав принципове значення при розв’язанні завдань, визначених у вступі. А тому дозволив сформулювати деякі концептуальні положення щодо неоднозначності цілей меценатства, привілейованості російських і іноземних негоціантів порівняно з корінними кадрами, ролі жінки – купчихи в галузі торгівлі, клановості та ін. Приблизно 85% залучених опублікованих документів і матеріалів (законодавчі акти, статистичні відомості, листування, спогади, різного характеру історичні нотатки та хроніки) відзначаються вагомим вмістом і достовірними даними. Методологічні засади й основи наукового пошуку базуються на залученні здобутків серійно-статистичного аналізу й етнографічних досліджень, із використанням методів соціальної психології, політичної й історичної антропології, культурології. Специфіку їх застосування зумовив міждисциплінарний підхід, бо тема перебуває в площині перетину вивчення об’єкту власне трьох наук: історії, економіки та права.

– Основуючись на фактичному матеріалі першоджерел і спеціальній літературі, вдалося встановити кількісні показники щодо поетапного збільшення київських купців. Узагальнено воно має такий вигляд: “справжніх” (гільдійських) купців в 1785 р. налічувалося ледь до 40 осіб, або 0,7 від сумарного числа дорослих городян; 1811 р. – близько 50;

1835 р. – трохи більше 600 ; 1845 р. – 1300 ; 1861 р. – до 1400 осіб. Перепис 1874 р. зафіксував наявність у місті 4,4 тис. купців, які вже становили майже 3,5% від усіх жителів. У 1897 р. до складу торгової буржуазії було записано близько 30 тис. чоловіків і жінок. Тобто, з кінця XVIII до кінця XIX ст. кількість представників буржуазії, залученої до процесу купівлі – продажу товарів зросла в 750 разів.

– Обґрунтовано принципове положення про те, що протягом означеного періоду навіть досить високий встановлений майновий (будинок та інша нерухомість вартістю від 3 до 20 тис. крб. і вище) та грошовий ценз (у межах 2 – 16 тис. крб. у кінці XVIII ст., 8 – 50 тис. крб. на початку XIX ст. від 50 – х років XIX ст. 30 – 90 тис. крб.) не зміг перетворити купецтво на замкнутий стан. Його поповнення забезпечувало, в першу чергу, збагачення міщан і селян, яким дозволялося записуватися в гільдії, а вихід з нього зумовлювали, банкрутства чи бажання переселитися в інші населені пункти. Найяскравіше це проявлялося в середовищі негоціантів самої численної 3-ї гільдії, капітали й торгові операції яких були найбільш обмеженими. За нашими підрахунками, на початку століття “рухливість” київського міщанства – основного виду їх поповнення – досягла майже 45%.

– З’ясовано як розбудова міста, матеріальний добробут або сімейні чи економічні негаразди позначалися на повсякденності торговців – професіоналів. Специфікою ж столиці стало те, що наявність тут великої кількості росіян, поляків і євреїв спричиняли часом гострі побутові непорозуміння, суперечності, а то й конфлікти, як між ними, так і корінними українцями. Імперська влада за будь-яких обставин намагалася зденаціоналізувати життя в місті, поширити загальноросійські порядки та мову.

– На загальноімперському тлі відображено бурхливі зрушення в економіці Києва та розвиток капіталістичних відносин. На конкретних прикладах визначено як вища і місцева влада сприяла появі порівняно потужних підприємств з масовим застосуванням праці вільнонайманих робітників і кількісному зростанню буржуазії. Царське законодавство юридично забезпечило розгалуження й зміцнення системи банків і кредитування, поліпшення транспортування товарів, заміну старих форм реалізації продукції на нові тощо. Внутрішні економічні процеси та відповідні урядові заходи призвели до того, що на території Києва вели постійну торгівлю на початку століття всього кілька десятків, а в кінці вже понад 4,6 тис. закладів.

– На підставі документального матеріалу простежено, як поступове зростання податкового тиску породжувало значні проблеми в цілої маси купецтва й зумовлювало порівняно швидке збільшення її заборгованості через нездатність виплати всіляких зборів. Встановлено, що наприкінці XVIII ст. замість подушного оподаткування купці мали сплачувати лише 1% з наявного у них капіталу, від 1812 р. – вже 4, 75%, а в другій половині XIX ст. цей збір номінально зріс у кілька разів. Причому, оподатковувалися значною мірою вже не наявні капітали, а купецькі прибутки.

– Дуже потужну конкуренцію київським купцям створювали приїжджі торгові люди, які постійно прибували до Києва з різних куточків України у пошуках вигідних контрактів і великих прибутків за рахунок різниці цін на внутрішньому ринку. Архівні джерела рясніють їх зверненнями до влади про надання дозволів відкрити їм профільні заклади. Протягом усього XIX ст. у місті “корінним” купцям становили гостру конкуренцію не лише українські, російські та інші «імперські» торгові люди, а й іноземці. На неї помітно впливав процес денаціоналізації місцевого купецтва та міщанства, урядова політика протекціонізму, особливо стосовно російських поміщиків і негоціантів, а також зловживання чиновництва різних рангів. Монополізація окремих видів торгівлі призводила до усунення численних груп дрібних учасників купівлі-продажу, робила її менш ефективною. Боротьба ж купців за ринки збуту мала найрізноманітніші форми: від поширення негативних чуток про товар свого конкурента до його пограбування.

Список опублікованих праць за темою дослідження

1. Гуржій І.О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців XIX ст. / І.О. Гуржій // Український історичний журнал. – К., 2009. – №6. – С.24-35.
2. Гуржій І.О. Структурні зміни, майновий ценз і капітали київського купецтва XIX ст. / І.О. Гуржій // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 25-29.
3. Гуржій І.О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І.О. Гуржій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 38-52.
4. Гуржій І.О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / І.О. Гуржій // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: Збірник наукових праць. Вип.27: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2009. – С. 52-64.
5. Гуржій І. О. Купецька конкуренція в галузі торгівлі м. Києва XIX ст. / І.О. Гуржій // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2009. – С.174-179.
6. Гуржій І., Гуржій О. Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва у другій половині XVIII –першій половині XIX ст. / І. Гуржій, О. Гуржій // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 657-673.
7. Гуржій І.О. Боротьба купців за ринки збуту товарів у Києві XIX ст. /І.О. Гуржій // Гуманітарний вісник: Всеукр. зб. наук. праць. – Число

15. Вип. 1 [Текст] / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси: ЧДТУ, 2010. – С. 84-91. (Серія: Історичні науки).

Анотації

Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в ХІХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2011.

Дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним дослідженням соціальної структури, юридичного статусу та джерел формування київського купецтва ХІХ ст. У роботі висвітлена еволюція цього стану на тлі найважливіших політичних подій і економічних процесів як України, так і Російської імперії загалом, зроблені теоретичні узагальнення щодо ставлення вищого керівництва держави до діяльності місцевих негоціантів – представників різних національностей і етнічних груп, насамперед, українців, євреїв, поляків. Дисертантом простежено закономірності кількісного зростання та кардинальні зміни в майновому цензі купців, які мали місце протягом означеного періоду. Охарактеризовані основні організаційні заходи влади в галузях торгівлі та підприємництва міста, розкрита суть купецької конкуренції, виявлені найважливіші риси діяльності.

Ключові слова: купці, торговці, негоціанти, купівля-продаж, капітал, кредитна система, стан, Київ, Україна, Російська імперія.

Гуржий И.А. Социально-экономическое положение, этнический состав и деятельность купечества города Киева в ХІХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2011.

Диссертация является первым в отечественной историографии комплексным исследованием социальной структуры, юридического статуса и источников формирования киевского купечества ХІХ в. В работе на основе всестороннего изучения первоисточников и специальной литературы освещена эволюция этого сословия на фоне наиболее важных политических событий и экономических процессов как Украины, так и Российской империи вообще (войны, неурожаи, эпидемии и т.д.), сделаны теоретические обобщения относительно отношения высшего руководства государства к деятельности местных негоциантов – представителей разных национальностей и этнических групп, прежде всего, украинцев, евреев, поляков. Особенно ярко показана протекционистская политика, направленная на поддержку экономических интересов торговцев с России, Германии, Англии и некоторых других стран. Дисертантом изучены закономерности количественного роста и кардинальные изменения в

имущественном цензе купцов, которые имели место на протяжении всего обозначенного периода. Охарактеризованы основные организационные мероприятия властей в отраслях торговли и предпринимательства города, раскрыта суть купецкой конкуренции, выявлены наиболее важные черты их профессиональной и благотворительной деятельности.

Подчеркивается, что на повседневную жизнь купцов особенно сильно влияли развитие собственно Киева, их материальное благополучие или неурядицы, в том числе и семейные. Специфика жизни города определялась тем, что тут особенно заметны были противоречия российского, польского и еврейского факторов – в быту, обычаях, торговле, культуре и т.д. Политика царского правительства, как убедительно показал анализ первоисточников, в общем целенаправленно денационализировала городскую жизнь, обеспечивала распространение русского языка, укрепляла позиции центральных органов власти.

Надлежащим образом отражено, как постепенный рост налогового давления на население порождал среди основной массы купечества большую денежную задолженность из-за невозможности выплаты разнообразных сборов. При этом заметно расширила возможности деятельности среднего купечества реформа министра финансов Е. Канкрин 1824 г. Ее влияние ощущалось на протяжении нескольких десятилетий. Именно она практически вывела из “тени” обороты с семейными капиталами.

На конкретных примерах отмечена персональная роль отдельных купцов в благотворительной деятельности киевского общества. Среди таких в первую очередь выделены М. Гальцерин, Ф. Дитятин, Л. Гинзбург, М. Дегтярев, А. Слинко, семья Бродских и некоторых других. Непосредственно они поддерживали функционирование многих общественных организаций, например, “Общество помощи нуждающимся ученицам”, “Киевское общество помощи бедным”.

Купцы спонсировали строительство богоугодных заведений, церквей, школ, библиотек и т.д. Кроме того, за счет их добровольных пожертвований развивались местное образование и наука. Обоснован тезис о том, что активная гражданская позиция негоциантов в Киеве начал проявляться уже в начале XIX в., но особенно заметно ее польза для общества стала ощущаться в 30-е и последующие годы. Прослежено, как капиталы постепенно приобрели международное значение, проникая в рыночные системы Англии, Польши, Франции, Голландии и другие страны Западной Европы, а также Америки.

Ключевые слова: купцы, торговцы, негоцианты, покупка-продажа, капитал, кредитная система, сословие, Киев, Украина, Российская империя.

Gurzhiy I.O. Socio-economic status, ethnic composition and activities of merchants in the city of Kyiv XIX century. – Manuscript.

Dissertation for obtaining scientific degree of candidate of historical sciences in speciality 07.00.01 – history of Ukraine. – National Pedagogical Drahomanov University. – Kyiv, 2011.

The dissertation is the first comprehensive study of the national historiography of the social structure, legal status and sources of Kyiv merchants in XIX century. This thesis is based on a in-depth research of primary sources and literature, describes in general the evolution of the Ukraine and Russian Empire merchants on the background of the most important political events and economic developments. Theoretical generalizations about the relationship of top state management to the activity of local negotiators, which were the representatives of the different nationalities and ethnic groups, mainly Ukrainians, Jews, Poles was done in this dissertation. The author has studied patterns of quantitative growth and drastic changes in the property qualification of merchants that have took place throughout the designated period. The main organizational arrangements of the authorities in the trade branch and business of city were shown; revealed the essence of merchant competition, revealed the most important features of the activity was revealed also in this thesis.

Key words: merchants, traders, negotiators, buying and selling, capital, credit system, class, Kiev, Ukraine, Russian Empire.